

The Theological Relations of Iraqi and Iranian Scholars during the Reign of Öljaitü :A Case Study of the Relations between the Family of Allama al-Hilli and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadan

Ebrahim Noei¹

1. Associate Professor, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran Email: E_noei@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 23 Aug 2025

Received in revised form: 30 Aug 2025

Accepted: 27 Oct 2025

Published online:
6 Nov 2025

Key word:

Iran,

Iraq,

Allama al-Hilli,

Fakhr al-Muhaqqiqin,

Khwaja Rashid al-Din

Fadl Allah Hamadani,

Öljaitü (Uljaytu),

scholarly relations,

Extended Abstract

Abstract

The cultural and scholarly relationship between Iran and Iraq after the advent of Islam has consistently represented a distinguished example of religious coexistence and cultural affinity. One of the most remarkable manifestations of this cultural interaction is reflected in the connections between Allama al-Hilli and his son Fakhr al-Muhaqqiqin, as representatives of the Shi‘i jurists of al-Hillah, and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani, the Iranian vizier of the Ilkhanid court. Despite the significant intellectual and religious differences between these two prominent historical figures—one associated with Shi‘i scholarship and the other with Sunni traditions—scholarly and cultural relations existed between them. Accordingly, the present study seeks to examine the nature and dimensions of the scholarly, cultural, and intellectual interactions among Allama al-Hilli, Fakhr al-Muhaqqiqin, and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani. It also explores how this relationship served as a model of scholarly coexistence and intellectual engagement among thinkers with differing religious and cultural backgrounds.

Drawing upon surviving manuscripts, scholarly licenses (ijazāt), correspondence, and the published works of these figures, this study analyzes the various dimensions of their relationship. The principal hypothesis is that the connection among these scholars and intellectuals extended beyond a merely personal or political relationship and constituted a successful example of scholarly interaction, tolerance, and cultural dialogue within Islamic civilization. Employing a historical methodology based on the description and analysis of documentary evidence, the findings demonstrate that the historical experience of these figures, despite their religious and intellectual differences, provides a valuable model for promoting dialogue, cultural convergence, and mutual understanding among Islamic societies in the contemporary era. For this reason, it deserves renewed attention and reexamination.

Introduction

Examining the scholarly and intellectual relations among prominent figures of the Ilkhanid period constitutes one of the most significant topics in the history of Islamic thought during the seventh and eighth centuries AH (thirteenth and fourteenth centuries CE). Among these relationships, the connection between Allama al-Hilli, his son Fakhr al-Muhaqqiqin, and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani occupies a distinctive position. As three influential figures in jurisprudence, theology, and the scientific and political life of the Ilkhanid era, their interactions represent not merely personal or political connections but rather a noteworthy example of engagement between Shi'i jurisprudence, Iranian bureaucratic culture, and the multi-sectarian scholarly environment of the Ilkhanid period.

As one of the most distinguished Shi'i jurists and theologians, Allama al-Hilli played a crucial role in consolidating and expanding the position of Shi'ism within the intellectual and religious framework of the Ilkhanid state following his arrival at the Ilkhanid court during the reign of Sultan Muhammad Khudabanda (Öljaitü). In contrast, Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani, the eminent scholar-statesman and vizier, despite his affiliation with Sunni Islam, adopted an open, scholarly, and dialogical approach toward Shi'i thought. He helped create an intellectual atmosphere in which scholarly exchange among different religious schools and intellectual traditions became possible.

Fakhr al-Muhaqqiqin, as the continuator of his father's scholarly legacy, also played an active role within this intellectual network. Through correspondence, the formulation of scholarly questions, and the reception of learned responses from Rashid al-Din, he contributed significantly to the development of this academic interaction. Consequently, the study of these relationships provides valuable insights into the scholarly, religious, and cultural dynamics of the Ilkhanid period.

Material & Methods

This study employs a descriptive–analytical approach based on the examination of historical sources, biographical (rijāl) literature, scholarly treatises, and extant manuscript materials. The primary focus has been placed on the works of Allama al-Hilli, the treatises of Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani, and historical accounts relating to the scholarly interactions between these two figures and Allama al-Hilli's son, Fakhr al-Muhaqqiqin.

In this research, historical texts were subjected to content analysis in order to identify and examine various forms of scholarly relationships, modes of interaction, the nature of questions and responses exchanged, and the ways

in which these interactions were reflected in written works. The collected data were further classified according to the type of relationship involved—educational, epistolary, critical, supportive, and translational—so that the pattern of interaction among these three figures could be analyzed in a systematic manner.

In addition, a comparative analysis of Shi'i and Sunni sources was conducted to determine the degree of convergence and divergence in their portrayal of these relationships. Ultimately, the study seeks to reconstruct a network of scholarly interactions which, extending beyond individual connections, reflects the broader structure of knowledge production and intellectual exchange during the Ilkhanid period.

Discussion of Results

The findings of this study indicate that the relationship among Allama al-Hilli, Fakhr al-Muhaqqiqin, and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani encompassed several fundamental dimensions.

First, there was a dimension of scholarly respect and mutual esteem. Numerous sources indicate that Rashid al-Din referred to Allama al-Hilli with expressions of profound respect, regarding him as one of the foremost scholars and sages of his age. Likewise, Allama al-Hilli viewed Rashid al-Din as a learned statesman and an intellectual authority, and on certain occasions referred complex scholarly questions to him. This level of mutual respect demonstrates the ability of the scholarly community of the period to transcend sectarian boundaries.

Second, there was a significant dimension of scholarly correspondence and intellectual exchange. An important aspect of their relationship took shape through the formulation of theological, philosophical, and natural-scientific questions by Allama al-Hilli and Fakhr al-Muhaqqiqin, and the responses provided by Rashid al-Din. These inquiries addressed topics such as the relationship between infallibility (*'ismah*) and knowledge, the interpretation of prophetic traditions, natural phenomena such as light and shadow, and theological disagreements among various intellectual schools. Rashid al-Din's responses were generally accompanied by philosophical and exegetical analyses and, in some cases, were incorporated into his official writings.

Third, there was a dimension of knowledge preservation and transmission. Rashid al-Din was not merely a respondent to scholarly inquiries; he also played an active role in recording and disseminating Allama al-Hilli's ideas. He reproduced some of Allama's views verbatim in his own works and, in certain instances, translated Allama's independent writings into Persian and incorporated them into his collections of treatises. This reflects

both the high scholarly standing that Allama enjoyed in Rashid al-Din's view and Rashid al-Din's broader effort to make scholarly knowledge accessible within administrative and courtly circles.

Fourth, there was an educational dimension centered on scholarly gatherings and teaching activities. Historical reports indicate that Allama al-Hilli attended some of Rashid al-Din's scholarly sessions and even recorded and summarized portions of his lectures and discussions. This suggests the emergence of a form of informal teacher–student relationship between the two figures, one that developed within the intellectual milieu of the Ilkhanid court.

Fifth, there was a dimension of political and financial support. Alongside his scholarly activities, Rashid al-Din supported scholars, including Allama al-Hilli, through financial decrees and administrative recommendations. Such support was not merely personal in nature but formed part of his broader cultural policy aimed at strengthening the scholarly elite throughout the Ilkhanid realm.

Taken together, these findings demonstrate that the relationship among these three figures was not confined to individual interactions. Rather, it constituted an integral component of a broader system of knowledge production, preservation, and transmission during the Ilkhanid period.

Conclusions

An examination of the relationships among Allama al-Hilli, Fakhr al-Muhaqqiqin, and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani demonstrates that the scholarly environment of the Ilkhanid period, contrary to the common perception of persistent sectarian conflict, provided a fertile setting for intellectual dialogue and interaction among different Islamic schools of thought. Within this environment, sectarian boundaries were, to a considerable extent, moderated by scholarly necessities and the practical requirements of governance, giving rise to a form of administrative–scholarly rationality.

Within this framework, Allama al-Hilli and his son were recognized not only as Shi'ī scholars but also as distinguished intellectual elites. Through teaching, scholarly inquiry, and authorship, they played an influential role in shaping the intellectual discourse of their age. Conversely, Rashid al-Din, by adopting a trans-sectarian and inclusive approach, made significant contributions to the recording, translation, and transmission of knowledge. Through the establishment of extensive scholarly networks, he facilitated intellectual engagement among diverse currents of thought.

In conclusion, the relationship among these figures may be regarded as a remarkable example of scholarly coexistence in Islamic history, wherein

politics, religion, and knowledge were interconnected within a coherent and integrated framework. The study of these interactions is valuable not only for understanding the history of Shi'i thought but also for analyzing models of scholarly cooperation and intellectual exchange within multi-religious and multi-sectarian societies.

References

- Ibn Battuta. (n.d.). *Rihlat Ibn Battuta: Tuhfat al-Nuzzar fi Ghara'ib al-Amsar wa 'Aja'ib al-Asfar*. Beirut, Lebanon: Dar al-Sharq al-'Arabi. [Arabic]
- Ibn Hajar al-'Asqalani. (1390 AH). *Lisan al-Mizan*. Beirut, Lebanon: Mu'assasat al-A'lami. [Arabic]
- Ibn Hajar al-'Asqalani. (1392 AH). *Al-Durar al-Kamina fi A'yan al-Mi'a al-Thamina* (Vol. 4). Hyderabad, India: Majlis Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyya. [Arabic]
- A'zami, F., Pargari, S., Pourarian, F., & Raznehan, M. H. (2024). Re-examining elements of Iranian identity in Zubdat al-Tawarikh of Hafiz Abru. *Journal of Historical Studies of Iran and Islam*, 18(2), 1–25. [Persian]
https://jhr.usb.ac.ir/article_8669_04814d3f321dff091db239805f6b7d8c.pdf
[DOI: 10.22111/jhr.2024.48525.3688](https://doi.org/10.22111/jhr.2024.48525.3688)
- Afandi, A. I. (n.d.). *Riyad al-'Ulama*. Tehran, Iran: Matba'at al-Khayyam. [Arabic]
- Iqbal Ashtiani, A. (1985). *Tarikh-e Moghol dar Iran* [History of the Mongols in Iran]. Tehran, Iran: Amir Kabir. [Persian]
- Al-Viri, M. (2012). *Zindagi-ye Farhangi va Andishe-ye Siyasi-ye Shi'ian* [Cultural Life and Political Thought of Shiites]. Tehran, Iran: Imam Sadiq University Press. [Persian]
- Amin al-'Amili, S. M. (1403 AH). *A'yan al-Shi'a*. Beirut, Lebanon: Dar al-Ta'aruf. [Arabic]
- Khwandamir, G. H. (2001). *Habib al-Siyar*. Tehran, Iran: Khayyam. [Persian]
- Khwansari, M. B. (2010). *Rawdat al-Jannat*. Qom, Iran: Isma'iliyan. [Persian]
- Dehghan Nejad, A., Fooladi, F., & Rahmati, M. (2022). Scientific relations of Iran in the Ilkhanid period with other regions. *Journal of Historical Studies of Iran and Islam*, 16(2), 267–297. [Persian]
https://jhr.usb.ac.ir/article_6907_a9144a8e7c10cd70055798745873704d.pdf
[DOI: 10.22111/jhr.2022.35766.2928](https://doi.org/10.22111/jhr.2022.35766.2928)
- Shushtari, N. b. S. (1986). *Majalis al-Mu'minin*. Tehran, Iran: Islamiyya. [Persian]
- Al-Tabataba'i, S. A. (n.d.). *Maktabat al-'Allama al-Hilli*. Qom, Iran: Ahl al-Bayt Institute. [Arabic]
- 'Abdullah b. Fadl Allah Wasaf-i Hazrat. (1269 AH). *Tarikh-i Wasaf*. Bombay: Lithographic edition. [Persian]
- Qashani, A. b. M. (1969). *Tarikh al-Jaytū*. Tehran, Iran: Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [Persian]

Mortazavi, M. (2006). *Masā'il 'Asr al-Ilkhanat*. Tehran, Iran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. [Persian]

Majlisi, M. B. (1403 AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut, Lebanon: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [Arabic]

Maqrizi, A. b. A. (1418 AH). *Al-Suluk li Ma'rifat Duwal al-Muluk*. Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [Arabic]

Mousavi, S. H., & Pourmohammadi Amlasi, N. (2022). Interaction between Shiism and Sufism in 8th-century Iran. *Journal of Historical Studies of Iran and Islam*, 16, 421–453. [Persian]

https://jhr.usb.ac.ir/article_6285_daa956c4c56ffb0e311159711adeaf37.pdf
[Doi. 10.22111/jhr.2021.38362.3125](https://doi.org/10.22111/jhr.2021.38362.3125)

Hamadani, R. F. (1358 SH). *Sawanih al-Afkar*. Tehran, Iran: University of Tehran Press. [Persian]

Hamadani, R. F. (1386 SH). *Bayan al-Haqa'iq*. Tehran, Iran: Miras-e Maktoob. [Persian]

Manuscripts

Al-Hilli, H. b. Y. (729 AH). *Kashf al-Khafa min Kitab al-Shifa*. Manuscript, Chester Beatty Library, MS 2603. [Arabic]

Al-Hilli, H. b. Y. (811 AH). *Risala fi al-Lawn wa Tahqiq Mahiyyatihi*. Manuscript, Fatih Library, Istanbul, MS 5380. [Arabic]

Al-Hilli, H. b. Y. (1077 AH). *Risala fi Jawab al-Su'al 'an Qawlihi Ta'ala...* Manuscript, Goharshad Mosque Library, MS 927. [Arabic]

Al-Hilli, H. b. Y. (1077 AH). *Risala al-Jam' bayn Kalam al-Nabi wa al-Wasi*. Manuscript, Goharshad Mosque Library, Mashhad. [Arabic]

Hamadani, R. F. (716 AH). *Al-As'ila wa al-Ajwiba*. Manuscript, Aya Sofia Library, MS 2180. [Arabic]

Hamadani, R. F. (1083 AH). *As'ila wa Ajwiba*. Manuscript, Iranian Parliament Library, MS 17380. [Arabic]

Cite this article: Ebrahim Noei (2025). *The Theological Relations of Iraqi and Iranian Scholars during the Reign of Öljaitü : A Case Study of the Relations between the Family of Allama al-Hilli and Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadan*. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.37. p. 377-411.

 10.22111/jhr.2025.50262.3732

© The Author: **Ebrahim Noei**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

روابط الهیاتی دانشمندان عراق و ایران در عصر اولجایتو (بررسی موردی: رابطه علمی و فرهنگی علامه حلّی و پسرش با خواجه رشید الدین فضل الله همدانی)

ابراهیم نوئی^۱

۱. دانشیار دانشکده الهیات وادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: E_noei@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،

عراق،

علامه حلّی،

فخر المحققین،

خواجه رشیدالدین فضل الله

همدانی،

الجبایتو،

روابط علمی .

رابطه فرهنگی و علمی میان دو کشور ایران و عراق پس از اسلام همواره نمونه برجسته ای از همزیستی دینی و قرابت فرهنگی بوده است. یکی از بارزترین جلوه های برهم کنش فرهنگی، در ارتباطات علامه حلّی و فرزندش فخرالمحققین به مثابه نمایندگی فقهای شیعی اهل حلّه با خواجه رشید الدین فضل الله همدانی وزیر ایرانی دربار ایلخانی متجلی است. با وجود اختلافات جدی فکری و مذهبی میان این دو شخصیت بارز تاریخی شیعی و سنی مذهب روابط علمی و فرهنگی میان آنان وجود داشته است. از این رو پژوهش حاضر قصد دارد ضمن بررسی ماهیت و ابعاد روابط علمی، فرهنگی و فکری میان علامه حلّی، فخرالمحققین و خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی به این موضوع بپردازد که چگونه این رابطه توانسته است الگویی از همزیستی علمی و تعامل میان صاحبان اندیشه با تفاوت‌های مذهبی و فرهنگی را به نمایش بگذارد؟ نوشتار حاضر با بهره‌گیری از نسخه‌های خطی برجای مانده، اجازه‌نامه‌های علمی، مکاتبات و آثار منتشر شده این شخصیت‌ها، به بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون این رابطه می‌پردازد. فرضیه اصلی پژوهش آن است که ارتباط میان این عالمان و اندیشمندان فراتر از یک رابطه شخصی یا سیاسی بوده و نمونه‌ای موفق از تعامل علمی، مدارا و گفت‌وگوی فرهنگی در تمدن اسلامی محسوب می‌شود. نتایج این پژوهش به شیوه تاریخی متکی بر توصیف و تحلیل مستندات نشان داد که تجربه تاریخی این شخصیت‌ها، با وجود تفاوت‌های مذهبی و فکری، الگویی ارزشمند برای تقویت گفت‌وگو، همگرایی فرهنگی و تفاهم میان جوامع اسلامی در عصر حاضر به شمار می‌آید و از این رو شایسته توجه و بازخوانی دوباره است

استناد: ابراهیم نوئی (۱۴۰۴) *روابط الهیاتی دانشمندان عراق و ایران در عصر اولجایتو (بررسی موردی: رابطه علمی و فرهنگی علامه حلّی و پسرش با خواجه رشید*

الدین فضل الله همدانی)، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷، ص ۳۷۷-۴۱۱.

 10.22111/jhr.2025.50262.3732

© نویسنده: ابراهیم نوئی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

رابطه فرهنگی و علمی میان ایران و عراق پس از ظهور اسلام، یکی از پایدارترین و اثرگذارترین پیوندهای تمدنی در جهان اسلام به شمار می‌آید. این دو سرزمین، افزون بر همجواری جغرافیایی، از رهگذر اشتراکات تاریخی، مذهبی، زبانی و علمی، در طول قرون متمادی شبکه‌ای گسترده از تعاملات فکری و فرهنگی را پدید آورده‌اند. مراکز علمی مهمی همچون بغداد، نجف، حله، تبریز و مراغه در ادوار مختلف تاریخی، بستر تبادل اندیشه‌ها و شکل‌گیری جریان‌های علمی مشترک میان عالمان، متکلمان، فقیهان، فیلسوفان و ادیبان این دو حوزه تمدنی بوده‌اند. یکی از دوره‌های مهم در تاریخ این روابط فرهنگی میان ایران و عراق عصر ایلخانانی است؛ دوره‌ای که به‌رغم فراز و فرودهای سیاسی، شرایط ویژه‌ای برای ارتباط میان صاحبان اندیشه و دانش فراهم آورد. سیاست مدارای مذهبی ایلخانان را می‌توان از عوامل مهمی دانست که ارتباط گسترده این حکومت را با سرزمین‌های شرقی و غربی جهان آن روز امکان‌پذیر ساخت و زمینه رفت‌وآمد دانشمندان، فقیهان، متکلمان، پزشکان و طالبان علم را از نقاط مختلف جهان اسلام و حتی خارج از آن به مراکز علمی و دربار ایلخانی فراهم کرد (دهقان‌نژاد، ۱۴۰۱: ۲۷۱). این فضای نسبتاً باز فکری و مذهبی موجب شد پیروان ادیان و مذاهب گوناگون بتوانند در کنار یکدیگر به فعالیت‌های علمی و فرهنگی بپردازند و نوعی همزیستی مسالمت‌آمیز را تجربه کنند (موسوی، ۱۴۰۱: ۴۷۷).

یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های این همزیستی علمی و فرهنگی را می‌توان در حضور علامه حلی (متوفی ۷۲۶ ق) و فرزند برجسته وی، فخرالمحققین (متوفی ۷۷۱ ق)، در ایران و روابط علمی و شخصی آنان با خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (متوفی ۷۱۸ ق)، وزیر دانشمند و نامدار ایلخانان، مشاهده کرد. علامه حلی و فرزندش از برجسته‌ترین عالمان شیعی شهر حله عراق بودند که نقش مهمی در گسترش فقه، کلام و اندیشه امامیه ایفا کردند. در مقابل، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، پزشک، مورخ، فیلسوف و سیاستمداری ایرانی یهودی‌الاصلی بود که پس از اسلام آوردن، به یکی از تأثیرگذارترین شخصیت‌های فرهنگی و سیاسی عصر ایلخانی تبدیل شد و با تألیف آثار ارزشمندی همچون «جامع‌التواریخ» جایگاهی ممتاز در تاریخ تمدن اسلامی یافت.

اهمیت این ارتباط از آن روست که میان این شخصیت‌ها، تفاوت‌هایی در خاستگاه قومی، محیط فرهنگی، پیشینه خانوادگی و حتی گرایش‌های مذهبی وجود داشت. با این حال، بررسی اسناد و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این تفاوت‌ها نه تنها مانع تعامل و همکاری علمی آنان نشد، بلکه در بسیاری موارد زمینه‌ساز گفت‌وگو، تبادل اندیشه و شکل‌گیری روابطی مبتنی بر احترام متقابل و تکریم علمی گردید. آنچه در مکاتبات، اجازه‌نامه‌ها، تقریظ‌ها، یادداشت‌های نسخه‌های خطی و گزارش‌های تاریخی برجای مانده مشاهده می‌شود، حاکی از آن است که این شخصیت‌ها در حضور و غیاب یکدیگر همواره با احترام و تجلیل سخن گفته‌اند و روابط آنان بر پایه فضیلت علمی و اخلاقی استوار بوده است.

با وجود اهمیت این موضوع، تاکنون پژوهش مستقلی که به صورت جامع و بر اساس شواهد نسخه‌شناختی و متون دست اول، ابعاد مختلف این رابطه علمی و فرهنگی را بررسی کند، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش آن است که ماهیت و ابعاد روابط علمی، فرهنگی و فکری میان علامه حلی، فخرالمحققین و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی چه بوده و این روابط چگونه توانسته است الگویی از همزیستی علمی و تعامل میان صاحبان اندیشه با تفاوت‌های مذهبی و فرهنگی را به نمایش بگذارد؟

نوشتار حاضر با بهره‌گیری از نسخه‌های خطی برجای مانده، اجازه‌نامه‌های علمی، مکاتبات و آثار منتشرشده این شخصیت‌ها، به بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون این رابطه می‌پردازد. فرضیه اصلی پژوهش آن است که ارتباط میان این عالمان و اندیشمندان فراتر از یک رابطه شخصی یا سیاسی بوده و نمونه‌ای موفق از تعامل علمی، مدارا و گفت‌وگوی فرهنگی در تمدن اسلامی محسوب می‌شود. نتایج این پژوهش می‌تواند نشان دهد که تجربه تاریخی این شخصیت‌ها، با وجود تفاوت‌های مذهبی و فکری، الگویی ارزشمند برای تقویت گفت‌وگو، همگرایی فرهنگی و تفاهم میان جوامع اسلامی در عصر حاضر به شمار می‌آید و از این رو شایسته توجه و بازخوانی دوباره است.

۱. جایگاه و نقش فرهنگی و علمی خاندان علامه حلی در عصر ایلخانی

۱-۱. جمال‌الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) از علمای برجسته و از متفکران شیعه امامیه در سده‌های هفتم و هشتم هجری به شمار می‌آید. وی در شهر حله، یکی از مهم‌ترین مراکز علمی شیعه در عراق، پرورش یافت و دانش‌های مختلف اسلامی را نزد استادان برجسته عصر خود فراگرفت. از مهم‌ترین استادان او می‌توان به پدرش سدیدالدین یوسف بن علی حلی، دایی‌اش محقق حلی و خواجه نصیرالدین طوسی اشاره کرد. گستره دانش علامه تنها به فقه

و اصول محدود نبود، بلکه وی در حوزه‌های رجال، کلام، فلسفه، منطق و تفسیر نیز آثاری ماندگار پدید آورد و از طریق تربیت شاگردان فراوان، نقش مهمی در گسترش و تداوم سنت علمی امامیه ایفا کرد.

جایگاه علمی و معنوی علامه حلّی در میان عالمان شیعه چنان برجسته بود که از همان دوران حیات تا روزگار متأخر همواره مورد ستایش قرار گرفته است. شماری از عالمان نامدار شیعه، از جمله شیخ بهایی، محمدباقر مجلسی و شرف‌الدین شولستانی، از وی با عنوان «آیه الله فی العالمین» یاد کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱/ ۸۱، ۱۰۷ و ۲۰۴). این منزلت تنها به عالمان شیعه محدود نبوده و برخی از دانشمندان اهل سنت نیز نبوغ علمی او را ستوده‌اند؛ چنان‌که ابن حجر عسقلانی از وی با تعبیر «آیه فی الذکاء» یاد کرده است (ابن حجر، ۱۳۹۰: ۲/ ۳۱۷).

اوج تأثیرگذاری اجتماعی و سیاسی علامه حلّی را باید در دوران حکومت الجایتو (سلطان محمد خدابنده) جست‌وجو کرد. منابع تاریخی حضور وی را در سال ۷۰۸ هجری در دربار سلطان گزارش کرده‌اند (آفندی، بی تا: ۱/ ۳۶۱). حضور علامه در ایران در شرایطی رخ داد که الجایتو علاقه‌مند به گفت‌وگو و مناظره میان مذاهب اسلامی شده بود و از این رو از برجسته‌ترین نمایندگان مکاتب فکری و مذهبی مختلف برای حضور در دربار خود دعوت می‌کرد. علامه حلّی نیز به عنوان یکی از شاخص‌ترین عالمان شیعه در این مباحث شرکت جست. با گرایش روزافزون سلطان به تشیع، موقعیت علمی و نفوذ فکری علامه و فرزندش فخرالمحققین در دربار افزایش یافت.

القاشانی در توصیف این دوره می‌نویسد که اولجایتو بسیاری از دانشمندی را که از سرزمین‌های مختلف در پیرامون خود گرد آورده بود، به موطن خویش بازگرداند؛ اما علامه حلّی را نزد خود نگاه داشت و در اوقات مختلف با وی به بحث و مناظره درباره مسائل کلامی و فقهی می‌پرداخت. این گفت‌وگوها تأثیر عمیقی بر سلطان گذاشت و او را به تأمل بیشتر در موضوع امامت و جایگاه اهل بیت (ع) واداشت (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۰۱).

از مهم‌ترین فعالیت‌های علامه در این دوره، حضور در مناظرات علمی و مذهبی با اندیشمندان اهل سنت، از جمله مولانا نظام‌الدین عبدالملک، بود. این مناظرات گاه با حضور شخص سلطان و یا فرزند او برگزار می‌شد و به یکی از مهم‌ترین عرصه‌های گفت‌وگوی مذهبی عصر ایلخانی تبدیل شده بود (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۲۴۹). در یکی از این نشست‌ها، سلطان درباره منشأ مشروعیت مذاهب چهارگانه اهل سنت و جایگاه پیشوایان آنها پرسش‌هایی مطرح کرد و علامه حلّی در پاسخ، تحلیلی

تاریخی از شکل‌گیری این مذاهب ارائه داد که القاشانی گزارشی تفصیلی از آن را نقل کرده است (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۰۲-۱۰۳).

اهمیت نقش علامه حلّی در تحولات مذهبی عصر ایلخانی به اندازه‌ای بود که ابن بطوطه وی را مهم‌ترین عامل آشنایی سلطان محمد خدابنده با آموزه‌های تشیع معرفی کرده است. به نوشته او، علامه توانست مبانی اعتقادی شیعه را برای سلطان تبیین کند و مورد احترام و تکریم فراوان وی قرار گیرد (ابن بطوطه، بی‌تا: ۱/ ۱۵۶). ابن بطوطه همچنین گزارش می‌کند که پس از گرایش سلطان به تشیع، دستورهایی برای انعکاس این تغییر مذهبی در قلمرو ایلخانی صادر شد و نام برخی از صحابه از خطبه‌ها حذف گردید و بر ذکر نام امام علی (ع) و یاران نزدیک او تأکید شد (همان). وی همچنین درباره جایگاه علامه نزد سلطان می‌نویسد که الجایتو پس از مسلمان شدن، احترام بیشتری برای وی قائل شد و علامه نیز با تبیین دیدگاه‌های شیعه درباره خلافت و جانشینی پیامبر (ص)، نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش مذهبی سلطان ایفا کرد (همان).

در کنار فعالیت‌های مناظره‌ای و تبلیغی، علامه حلّی آثار متعددی را نیز در ارتباط مستقیم با دربار ایلخانی تألیف کرد. وی در جمادی‌الاول سال ۷۰۹ هجری کتاب «منهاج الکرامه فی معرفه الامامه» را به سلطان محمد خدابنده تقدیم نمود. همچنین در اوایل رجب همان سال، همراه سلطان و وزیر دانشمند او، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، به مدائن و زیارت آرامگاه سلمان فارسی رفت. در جریان همین سفر، گفت‌وگویی میان علامه و خواجه رشیدالدین درباره فلسفه زیارت در گرفت که خواجه در قالب رساله‌ای مستقل به آن پاسخ داد؛ رخدادی که از عمق تعاملات علمی این دو اندیشمند حکایت دارد (طباطبائی، بی‌تا: ۵۲).

علامه در غره رمضان سال ۷۱۲ هجری در جرجان و در همراهی با سلطان، نگارش کتاب «الألفین الفارق بین الصدق والمین» را به پایان رساند (طباطبائی، بی‌تا: ۵۲). همچنین در شعبان ۷۱۳ هجری در ورامین اجازه‌ای علمی برای قطب‌الدین رازی صادر کرد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۴/ ۱۴۰). وی در مدرسه سیّاری که به فرمان سلطان در اردوهای سلطنتی برپا می‌شد، به تدریس و نشر آموزه‌های شیعی می‌پرداخت؛ نهادی علمی که نقش مهمی در گسترش آموزش و انتقال دانش در قلمرو ایلخانی داشت (نک: الویری، ۱۳۹۱: ۱۷۹).

وجود نسخه‌های متعددی که توسط شاگردان علامه در همین مدرسه سیّار کتابت شده‌اند، گواهی روشن بر گسترده‌گی فعالیت‌های آموزشی اوست. از جمله شمس‌الدین محمد بن محمود آملی که در ۲۰ محرم ۷۱۳ هجری در کرمانشاه نسخه‌ای از «کشف المراد» را کتابت کرده است (طباطبائی، بی‌تا: ۱۶۳). همچنین محمد بن ابراهیم حسینی دشتکی در ۲۲ ربیع‌الاول همان سال نسخه‌ای از

«قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام» را در همین مرکز علمی استنساخ کرده است (همان: ۱۳۷).

فعالیت‌های علمی علامه در دربار ایلخانی در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. وی در محرم ۷۱۶ هجری در سلطانیه کتاب «کشف الیقین فی فضائل أمير المؤمنین» را به درخواست سلطان تألیف کرد (همان: ۱۶۶). افزون بر این، بر اساس تصریحات موجود در مقدمه رساله‌های «استقصاء النظر فی البحث عن القضاء والقدر»، «نهج الحق و کشف الصدق» و «رساله فی جواب السؤال عن وجه حکمة النسخ»، این آثار نیز برای سلطان محمد خدابنده نگاشته شده‌اند (أمین العالمی، بی‌تا: ۱۰/ ۲۲۹). همچنین کتاب «السعدیة» را به وزیر ایلخانی، محمد بن علی ساوجی، تقدیم کرد. بخش مهمی از فعالیت‌های علمی و فکری علامه حلّی در این دوره با خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی پیوند خورده است. بررسی این تعاملات، که در قالب مکاتبات، پرسش و پاسخ‌های علمی، اهدای آثار و روابط علمی متقابل جلوه یافته، می‌تواند ابعاد تازه‌ای از مناسبات علمی میان عالمان برجسته ایران و عراق در عصر ایلخانی را آشکار سازد؛ موضوعی که در ادامه نوشتار حاضر به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۲. محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، مشهور به فخرالمحققین (۶۸۲-۷۷۱ق)، از برجسته‌ترین عالمان امامیه در سده هشتم هجری و برجسته‌ترین شاگرد و وارث علمی علامه حلّی به شمار می‌آید. وی از همان آغاز زندگی در محیطی علمی و سرشار از دانش پرورش یافت و تحت تربیت مستقیم پدر خود، به یکی از نامدارترین فقیهان و متکلمان شیعه در عصر ایلخانی تبدیل شد. فخرالمحققین نه تنها ادامه‌دهنده مکتب علمی علامه حلّی بود، بلکه در بسیاری از زمینه‌های فقهی، کلامی و اصولی به چنان مرتبه‌ای دست یافت که در زمان حیات پدر نیز به عنوان یکی از چهره‌های برجسته علمی شناخته می‌شد.

فخرالمحققین همراه با پدرش علامه حلّی در دوران سلطنت سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) به سلطانیه آمد و در دربار ایلخانی حضور یافت. منابع تاریخی گزارش کرده‌اند که سلطان احترام فراوانی برای علامه و فرزندش قائل بود و هر دو را در اردو و مدرسه سیاری که همراه دستگاه سلطنتی در شهرهای مختلف برپا می‌شد، مقیم ساخت (اقبال، ۱۳۶۴: ۳۱۶). حضور در این محیط علمی و سیاسی، فرصت مناسبی برای گسترش نفوذ علمی فخرالمحققین و آشنایی عالمان و دانشوران مناطق مختلف با شخصیت علمی او فراهم آورد.

شوشتری در توصیف شخصیت وی در این دوره می‌نویسد که فخرالمحققین در آن زمان «دانشمندی جوان، عالی‌مقام، مستعد، نیک‌خو و پسندیده‌خصال بود» (شوشتری، ۱۳۶۵: ۱/ ۵۷۶). با این حال، شهرت علمی وی محدود به سال‌های حضور در دربار ایلخانی نبود، بلکه نشانه‌های نبوغ و استعداد علمی او از سال‌های کودکی آشکار شده بود. برخی از تراجم‌نگاران در این باره نوشته‌اند که وی در حدود ده سالگی به مرتبه اجتهاد دست یافت. مستند این ادعا، گزارشی است که خود فخرالمحققین در شرح خطبه کتاب «القواعد» پدرش ارائه کرده است. وی در آنجا تصریح می‌کند که نزد پدر خود به تحصیل علوم معقول و منقول پرداخته و بسیاری از آثار اندیشمندان امامیه را نزد او قرائت کرده است. همچنین از پدرش درخواست کرده بود کتاب «القواعد» را برای او تألیف کند. با توجه به تاریخ تألیف این اثر و تاریخ تولد فخرالمحققین، برخی پژوهشگران نتیجه گرفته‌اند که وی هنگام نگارش این کتاب کمتر از ده سال سن داشته است (خوانساری، ۱۳۹۰: ۱۶/ ۲۳۸).

منزلت علمی فخرالمحققین در عصر ایلخانی به اندازه‌ای بود که نام او در کنار نام پدرش در گزارش‌های مربوط به مجالس مناظره‌ای که سلطان اولجایتو میان عالمان شیعه و اهل سنت برگزار می‌کرد، آمده است (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۰۱). حضور هم‌زمان پدر و فرزند در این نشست‌ها، بیانگر آن است که فخرالمحققین در همان دوران جوانی نیز از جایگاهی معتبر در میان دانشوران عصر برخوردار بوده و به عنوان یکی از نمایندگان برجسته اندیشه امامیه شناخته می‌شده است. گستره شهرت علمی وی تنها به محیط دربار ایلخانی محدود نبود، بلکه آوازه دانش او به دیگر مراکز علمی جهان اسلام نیز رسیده بود. شواهد موجود نشان می‌دهد که عالمان و فضالای شهرهای مختلف برای حل مسائل علمی و دریافت پاسخ پرسش‌های خود به وی مراجعه می‌کردند. نمونه روشن این موضوع، نامه‌ای است که گروهی از فضالای استرآباد برای فخرالمحققین ارسال کرده و در آن پاسخ چهار پرسش علمی را از وی درخواست نموده‌اند (همدانی، ۷۱۶ق: برگ ۱۳۷أ). طرح چنین پرسش‌هایی از سوی دانشمندان مناطق مختلف، نشان‌دهنده اعتماد علمی آنان به فخرالمحققین و پذیرش مرجعیت علمی او در حوزه‌های تخصصی دانش‌های اسلامی است. افزون بر این، بخشی از شواهد مربوط به جایگاه علمی فخرالمحققین را می‌توان در مکاتبات و مباحثات او با خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی مشاهده کرد. خواجه رشیدالدین، که خود از برجسته‌ترین دانشمندان و متفکران عصر ایلخانی به شمار می‌رفت، در پاسخ‌های خود بارها از فخرالمحققین با تعابیری آکنده از احترام و ستایش یاد کرده است. این تمجیدها نه صرفاً از سر تعارفات رایج، بلکه بیانگر شناخت عمیق خواجه از مقام علمی و توانایی‌های فکری وی است.

چنان که در مواضع مختلف پاسخ‌های خواجه رشیدالدین به رساله‌های فخرالمحققین، تعبیری دیده می‌شود که به روشنی بر منزلت ممتاز علمی وی دلالت دارد (همان، اوراق «۸۸ب» و «۱۰۴ا» و نیز اوراق «۱۹۵»، «۱۹۶»، «۱۰۱ب» و «۱۰۳ا»).

این شواهد در مجموع نشان می‌دهد که فخرالمحققین نه تنها وارث علمی مکتب علامه حلی بود، بلکه در دوران حیات پدر نیز به عنوان شخصیتی مستقل و صاحب‌نظر شناخته می‌شد و توانسته بود جایگاهی ممتاز در میان عالمان امامیه و حتی دانشوران وابسته به دستگاه ایلخانی به دست آورد. همین جایگاه علمی موجب شد که وی در تعاملات فکری و مکاتبات علمی با شخصیت‌هایی چون خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی حضوری فعال داشته باشد؛ تعاملاتی که بررسی آنها می‌تواند ابعاد مهمی از روابط علمی میان اندیشمندان ایران و عراق در عصر ایلخانی را روشن سازد.

۲. نقش خواجه رشیدالدین فضل‌الله در حیات علمی و فرهنگی عصر ایلخانی

وی یکی از پایوران فرهنگی و برجسته‌ترین رجال سیاسی، علمی عصر ایلخانی و از تأثیرگذارترین شخصیت‌های تاریخ ایران در سده‌های هفتم و هشتم هجری به شمار می‌آید. وی با نام کامل رشیدالدین فضل‌الله بن عمادالدوله ابوالخیر بن موفق‌الدوله (عالی) همدانی، در خانواده‌ای یهودی‌تبار زاده شد و پس از گرویدن به اسلام، به «رشیدالدین» شهرت یافت. آشنایی عمیق او با مبانی ادیان و مذاهب مختلف، افزون بر دانش گسترده‌اش در علوم گوناگون، موجب شد که در آثار خود به موضوعات متنوعی بپردازد. از جمله شواهد این امر، پاسخ‌های او به برخی شبهات مطرح‌شده از سوی یهودیان - که در مجموعه رشیدیه انعکاس یافته است - و نیز نگارش تفسیری بر قرآن کریم، اعم از تفسیر تمامی قرآن یا بخشی از سوره‌ها و آیات آن، است.

خواجه رشیدالدین علاوه بر جایگاه علمی، در عرصه سیاست و اداره کشور نیز نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد. وی از جمله شخصیت‌هایی بود که در اصلاحات اقتصادی، اجتماعی و اداری دولت ایلخانی سهمی چشمگیر داشت و در جهت تقویت سنت‌های ایرانی‌کشورداری و سامان‌بخشی به ساختار حکومت، تأثیر فراوانی بر ایلخانان برجای گذاشت (نک: اعظمی، ۱۴۰۳: ۳). پس از درگذشت غازان‌خان در سال ۷۰۳ هجری، سلطان محمد خدابنده (الجایتو) وی را به مقام صدارت منصوب کرد (عبدالله بن فضل‌الله، ۱۲۶۹: ۴۷۰-۴۷۱) و اندکی بعد، ظاهراً در حدود سال ۷۱۵ هجری، به مقام وزارت رساند. خواجه تا پایان عمر یکی از ارکان اصلی حکومت ایلخانی باقی ماند، اما سرانجام

در سال ۷۱۸ هجری، در آغاز سلطنت ابوسعید - فرزند و جانشین الجایتو - به قتل رسید (مقریزی، ۱۴۱۸: ۱۱ / ۳؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۲: ۴ / ۳۷۱-۲۷۲).

کارنامه خدمات خواجه رشیدالدین به ایران و تمدن اسلامی درعین گستردگی، به دلیل ماهیت تاریخی ماندگار است. وی نه تنها در عرصه سیاست و مدیریت دولتی نقش آفرینی کرد، بلکه از مهم‌ترین حامیان دانش، فرهنگ و آموزش در عصر ایلخانی نیز به شمار می‌رفت. در میان آثار و اقدامات ماندگار او، تأسیس مجموعه بزرگ «ربع رشیدی» جایگاهی ممتاز دارد؛ مرکزی علمی، آموزشی و فرهنگی که وقف‌نامه آن در سال ۷۰۹ هجری تنظیم شده و امروزه از مهم‌ترین اسناد تاریخ فرهنگی ایران محسوب می‌شود. ربع رشیدی با گرد آوردن دانشمندان، کاتبان، مترجمان و طلاب از مناطق مختلف جهان اسلام، به یکی از بزرگ‌ترین مراکز علمی عصر خود تبدیل شد و نقش مهمی در تولید و انتقال دانش ایفا کرد.

شخصیت علمی و فرهنگی خواجه رشیدالدین موجب شد که با شمار فراوانی از اندیشمندان و عالمان برجسته عصر خود ارتباط داشته باشد. در میان این افراد، می‌توان از علامه حلّی، شیخ صفی‌الدین اردبیلی و قطب‌الدین شیرازی نام برد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۹۷). گستره این ارتباطات به اندازه‌ای بود که خود خواجه شمار دانشمندانی را که با آنان مراد علمی داشته، به ۱۱۳ تن رسانده است. اهمیت این روابط از آن روست که بیش از هشتاد نفر از این دانشمندان در آثار و نوشته‌های خود از وی تمجید و تجلیل کرده‌اند (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۴-۲۷). این امر نشان‌دهنده جایگاه ممتاز علمی و فرهنگی او در میان نخبگان جهان اسلام است.

فعالیت‌های علمی خواجه رشیدالدین در قالب تألیف آثار متعدد نیز تجلی یافته است. وی در حوزه‌های تاریخ، تفسیر، کلام، فلسفه، سیاست و اخلاق آثاری برجای گذاشت که برخی از آنها از مهم‌ترین منابع عصر ایلخانی محسوب می‌شوند. مشهورترین اثر او «جامع‌التواریخ» است که از ارزشمندترین آثار تاریخ‌نگاری اسلامی به شمار می‌آید و اطلاعات گسترده‌ای درباره تاریخ اقوام، دولت‌ها و سرزمین‌های مختلف در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

از دیگر آثار مهم وی، مجموعه چهارجلدی معروف به «مجموعه رشیدی» است که در سال ۷۰۶ هجری تألیف شد و آثاری همچون «توضیحات رشیدی»، «مفتاح التفاسیر»، «سلطانیه» و «لطایف الحقایق» را در بر می‌گیرد. خواجه همچنین کتاب «بیان الحقایق» را در سال ۷۱۱ هجری نگاشت که از جمله آثار مهم او در حوزه مباحث دینی و اعتقادی به شمار می‌رود. افزون بر این، مجموعه «سوانح الأفكار رشیدی» یا مکاتبات خواجه، که مشتمل بر ۵۲ یا ۵۳ نامه است، از منابع ارزشمند برای شناخت اندیشه‌ها، روابط علمی و فعالیت‌های فرهنگی او محسوب می‌شود.

اهمیت این مکاتبات از آن روست که بخشی از آنها ابعاد مختلف ارتباطات علمی خواجه با عالمان معاصر، از جمله علامه حلّی و فخرالمحققین، را آشکار می‌سازد. بررسی این آثار نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین، علی‌رغم تفاوت‌های مذهبی با بسیاری از دانشمندان شیعی عصر خود، روابطی مبتنی بر احترام، تکریم علمی و گفت‌وگوی فکری با آنان برقرار کرده بود. چنان‌که در ادامه این پژوهش نشان داده خواهد شد، نوشته‌ها و مکاتبات وی از مهم‌ترین شواهد موجود برای شناخت رابطه حسنه و تعاملات علمی او با علامه حلّی و فرزندش فخرالمحققین به شمار می‌آید و تصویری روشن از ظرفیت‌های گفت‌وگوی علمی و فرهنگی در عصر ایلخانی ارائه می‌دهد.

۳. روابط علمی و فرهنگی علامه حلّی با خواجه رشیدالدین فضل‌الله

۳-۱. بازتاب جایگاه علمی خواجه نزد علامه

یکی از مهم‌ترین شواهدی که عمق روابط علمی علامه حلّی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی را آشکار می‌سازد، تعابیر و اوصافی است که علامه در آثار مختلف خود درباره شخصیت علمی و فکری خواجه به کار برده است. این تعابیر، که غالباً در مقدمه رساله‌ها و در مقام معرفی خواجه آمده‌اند، نشان می‌دهد که علامه وی را صرفاً یک وزیر مقتدر یا صاحب منصب سیاسی نمی‌دانسته، بلکه او را از برجسته‌ترین دانشمندان و متفکران عصر خود به شمار می‌آورده است.

از جمله مهم‌ترین این شواهد، مقدمه رساله «الجمع بین کلام النبی و قول الوصی» است. علامه حلّی در این مقدمه، ضمن اشاره به حضور خود در دربار ایلخانی، خواجه رشیدالدین را با مجموعه‌ای از القاب و اوصاف علمی و معنوی ستوده و چنین نوشته است: «زمانی که مأمور به حضور در درگاه معظم و دارای مجد ایلخانی (که سلطنتش پایدار و ارکانش استوار باد و شأنش را بر آسمانها بالا برد و دوام و خلودش را تا روز موعود را بقا بخشد و همه دشمنان و حسودانش را خوار سازد) بودم آن دولت قاهره را مزین به وجود مولای أعظم، صاحب بزرگ، مخدوم معظم، مربی اندیشمندان، پیشوای فضلاء، أفضل محققان، رئیس مدققان، دارای اندیشه نافذ و حدس درست، فرید زمان، مخصوص به عنایت خداوند رحمان، متفاوت از دیگر انسانها، ترجمان قرآن، جامع کمالات همگان، نیل یافته به حظیره قدس الهی، چشمه حکمت عملیه و موضع اسرار علوم ربانی، تبیین کننده مشکلات و آشکار کننده نکته‌های غامض، زینت مملکت‌های شرق و غرب و دور و نزدیک، خواجه رشید المله و الحق و الدین، که خداوند بر یارانش بیفزاید و اقتدارش را دوچندان سازد و او را با

الطافش تأیید کند، فضلش را دریایی بی‌ساحل یافتیم و علمش را بی‌مثل و مانند دیدم». (علامه حلی، ۱۰۷۷ق: برگ ۱۲۲)

اهمیت این توصیف در آن است که علامه حلی، خواجه رشیدالدین را نه تنها «مربی اندیشمندان» و «پیشوای فضلا» معرفی می‌کند، بلکه وی را «أفضل محققان»، «رئیس مدققان» و «ترجمان قرآن» نیز می‌خواند. به کارگیری چنین تعبیری از سوی شخصیتی در مرتبه علمی علامه حلی، نشان‌دهنده جایگاه ممتاز خواجه در محیط علمی عصر ایلخانی است.

علامه در موضع دیگری از همین رساله نیز با تعبیری مشابه به توصیف خواجه پرداخته و نوشته است:

« زمانی که حضور یافتیم در درگاه مخدوم اعظم، صاحب کبیر و معظم، مولای نعمت‌ها و مفیض جود و کرم، مخدوم وزرای مملکت‌های شرق و غرب و دور و نزدیک، اختصاص یافته به نفس قدسیه، متمایز شده از دیگر انسان‌ها با جایگاه ریاست انسانی، نائل شده به کمالات نفس، برخوردار ساخته از منزلت بسیار در حظیره قدس الهی، ربّانی زمان و برگزیده شده در میان همگنان، فرید روزگار خود و شخصیت منحصر به فرد عصر خویش، نیل یافته با اندیشه درست خود به افق‌های والا، تعالی یافته با فکر صائب خویش به اوج مجد و شکوه، مربی عالمان و پیشوای فضلا، رشید الملة و الحق و الدین، - که خداوند با دوام دولتش به اسلام و مسلمانان عزت بخشد و او را برای نسل به سعادت ابدی مدد رساند و با عنایات ربّانی خویش تأیید کند- او را دریایی عمیق یافتیم که امواجش خروشان بود. به قوتی الهی بر همه اندوخته‌های حکیمان احاطه داشت و عنایت ازلی الهی او را بر دقیق‌ترین اندیشه‌های اندیشمندان اشراف داده بود. چشمه‌های حکمت بر زبانش جاری بود و خداوند به او این موهبت و نعمت را داده بود که صور معقوله را همان گونه که در قلب و درونش نقش بسته بود در نفوس دیگران هم منطبق می‌کرد». (همان: برگ ۱۳۰)

افزون بر این، علامه حلی در رساله «فی اللون و تحقیق ماهیته و بیان احکامه» نیز بارها از خواجه رشیدالدین با تعبیری سرشار از احترام و تجلیل یاد کرده است. از جمله این تعبیر می‌توان به «المولی الأعظم، صاحب کبیر، المعظم، الوزير الأجل الأکرم، أفضل الناس علی الإطلاع، رئیس الأمة بالاتفاق، رشید الحق و الملک و الدین، أعز الله بدوام دولته الإسلام و المسلمین»، «المخدوم الأعظم خواجه رشید الدین عز نصره» و نیز «المولی الأعظم، المخدوم المعظم، خواجه رشید الملة و الدین عزت أنصاره و أدام دولته بدوام دولته سلطان وجه الأرض إلی یوم النش و العرض و جعله مؤیداً بالظفر و النصر إلی الحشر و النشر، مظفراً علی الأعداء، محروساً من الآفات، محفوظاً بالعنایات الإلهیة، ملحوظاً بالألطف الربانیة، باقیة دولته إلی یوم الدین» اشاره کرد. (علامه حلی، ۸۱۱ق: برگ ۹۸)

مجموع این شواهد به روشنی نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در نگاه علامه حلی نه تنها وزیری دانشمند، بلکه شخصیتی کم‌نظیر در عرصه علم، حکمت و اندیشه بوده است. از همین رو، ستایش‌های علامه را باید فراتر از تعارفات معمول درباری دانست و آنها را بازتابی از شناخت و ارزیابی واقعی وی از منزلت علمی خواجه رشیدالدین به شمار آورد.

۳-۲. حضور علامه حلی در مجالس علمی و حلقه‌های درسی خواجه رشیدالدین

یکی از شواهد مهم در شناخت نوع رابطه علمی میان علامه حلی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، حضور مستقیم علامه در مجالس علمی و نشست‌های فکری خواجه است. برخلاف آنچه ممکن است از جایگاه ممتاز علمی و اجتماعی علامه حلی انتظار رود، گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که وی نه تنها خواجه را دانشمندی برجسته می‌دانست، بلکه در مواردی برای بهره‌مندی از اندیشه‌ها و آراء او در مجالس علمی وی حضور می‌یافت. این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که نشان‌دهنده جایگاه علمی خواجه رشیدالدین در نگاه علامه و نیز وجود فضایی پویا برای تبادل آراء و مباحثات علمی در دربار ایلخانی است.

مهم‌ترین شاهد این مسئله در مقدمه رساله «الجمع بین کلام النبی و قول الوصی» آمده است. علامه حلی در این مقدمه، ضمن اشاره به حضور خود در دربار سلطان محمد خداپسند، تصریح می‌کند که در برخی شب‌ها در مجلس خواجه رشیدالدین حاضر می‌شده و از دانش و اندیشه او بهره می‌برده است. وی در این باره می‌نویسد:

«زمانی که مأمور به حضور در درگاه دارای عظمت و مجد ایلخانی شدم ... در پاره‌ای از شب‌ها در خدمت خواجه رشیدالدین فضل‌الله بودم تا از دستاوردهای قریحه و خامه او استفاده کنم». (علامه حلی، ۱۰۷۷ق: برگ ۱۲۲)

این گزارش کوتاه، اما پرمعنا، از یک سو بیانگر ارتباط نزدیک علمی میان این دو شخصیت است و از سوی دیگر نشان می‌دهد که مجالس خواجه رشیدالدین صرفاً محافل سیاسی یا اداری نبوده، بلکه به منزله مجامعی علمی نیز شناخته می‌شده است؛ مجامعی که حتی دانشمندی در مرتبه علمی علامه حلی نیز حضور در آنها را معتنم می‌شمرده و از مباحث مطرح‌شده در آنها بهره می‌برده است.

۳-۳. گفت‌وگوهای حضوری و طرح مسائل اعتقادی میان علامه و خواجه

یکی دیگر از جلوه‌های مهم تعامل علمی میان علامه حلّی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، طرح مستقیم مسائل علمی و اعتقادی از سوی علامه و درخواست تبیین و پاسخ از خواجه است. این موضوع نشان می‌دهد که ارتباط میان این دو دانشمند صرفاً در حد احترام متقابل یا حضور در مجالس علمی نبوده، بلکه در مواردی به مباحثات علمی و گفت‌وگوهای فکری درباره مسائل مهم کلامی و اعتقادی نیز می‌انجامیده است.

یکی از نمونه‌های روشن این مسئله در جریان سفر سلطان محمد خدابنده به نواحی بغداد و مدائن در اوایل ماه رجب سال ۷۰۹ هجری رخ داده است. در این سفر، سلطان قصد زیارت بارگاه سلمان فارسی را داشت و علامه حلّی نیز او را همراهی می‌کرد. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در گزارشی که از این واقعه ارائه کرده، ضمن تجلیل فراوان از مقام علمی علامه حلّی، از طرح پرسشی اعتقادی از سوی وی یاد کرده است. خواجه در توصیف علامه می‌نویسد:

«مولانا المعظم ملک الحکماء و المشایخ علامه العالم یگانه و دستور ایران جمال المله والدین ابن مطهر الحلی که بر سر آمده‌ی عصر است و ملازم درگاه اعلی»

سپس گزارش می‌کند که علامه از وی چنین پرسشی را مطرح کرد:

«چون خلاصه انسان نفس است که از کالبد مفارقت می‌کند و از آن اثری در کالبد باز نمی‌ماند فایده زیارت آن تربیت بر چه وجه متصور بود و اثر آن چگونه تواند بود؟». (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۶: ۳۳۳)

اهمیت این پرسش در آن است که به یکی از مباحث بنیادین در حوزه انسان‌شناسی و زیارت مربوط می‌شود؛ یعنی نسبت میان حقیقت انسان که همان نفس است و جسدی که پس از مرگ از آن جدا می‌شود. طرح چنین مسئله‌ای از سوی علامه حلّی و ارجاع آن به خواجه رشیدالدین، افزون بر نشان دادن عمق مباحثات علمی میان آن دو، بیانگر اعتمادی است که علامه به توانایی علمی خواجه در پاسخ‌گویی به مسائل پیچیده کلامی و فلسفی داشته است. همچنین شیوه توصیف علامه از سوی خواجه رشیدالدین و نیز نحوه طرح پرسش، حکایت از فضای احترام متقابل و گفت‌وگوی علمی سازنده‌ای دارد که میان این دو اندیشمند برجسته عصر ایلخانی برقرار بوده است.

۳-۴. مکاتبات علامه با خواجه و طرح پرسش‌های اعتقادی

علامه حلی هنگامی که با برخی پرسش‌های اعتقادی مواجه شد، ترجیح داد این پرسش‌ها را همراه با چند مسئله مرتبط دیگر برای خواجه رشیدالدین ارسال کند و پاسخ آنها را از وی جویا شود. در یکی از مکاتباتش با خواجه اینچنین نوشت:

"از یک سو، پیامبر اکرم (ص) فرموده است: «علماء اُمّتی کأنبیاء بنی اسرائیل» و از سوی دیگر، پیامبران الهی معصومانند، در حالی که عالمان امت از عصمت برخوردار نیستند. از این رو این پرسش مطرح می‌شود که چگونه می‌توان میان افراد معصوم و غیر معصوم حکم به همانندی کرد؟ همچنین مطابق روایتی از پیامبر (ص)، آن حضرت دارای سایه نبوده است؛ حال آنکه همه اجسام متراکم که در معرض نور قرار می‌گیرند، دارای سایه‌اند. این گزارش چگونه قابل تبیین است؟"

علامه این دو مسئله را در قالب پرسش‌های زیر از خواجه رشیدالدین به عنوان متفکراهل سنت که صاحب قلم نیز بود، سوال کرد: تفاوت میان عالم و نبی چیست؟ دلیل عصمت انبیا کدام است؟ آیا عصمت آنان منشأیی الهی دارد یا خاستگاهی انسانی؟ چرا حدیث «علماء اُمّتی کأنبیاء بنی اسرائیل» به پیامبران بنی اسرائیل اختصاص یافته است؟ آیا حضرت موسی (ع) و حضرت عیسی (ع) نیز در شمار این پیامبران قرار دارند؟ آیا روایت نبوی دالّ بر سایه نداشتن پیامبر (ص)، معنای حقیقی سایه را نفی می‌کند یا باید آن را بر معنایی مجازی حمل کرد؟ اساساً علت پیدایش سایه چیست؟ تفاوت میان نور (ضوء) و سایه کدام است؟ چرا پیامبر (ص) پادشاه و سلطان را به «ظلم» توصیف کرده است؟ و در این تعبیر، معنای متعارف «ظلم» و «سایه» چگونه قابل تحقق است؟

عبارات علامه در آغاز این رساله، بیانگر جایگاه علمی و منزلت والای خواجه در نگاه اوست. وی در توصیف خواجه رشیدالدین می‌نویسد:

«در برابر این پرسش‌ها، پاسخ کوتاهی و موجزی به خاطر آمد و چون در خدمت سلطان (محمد خدابنده) بودم - که خداوند پادشاهی او را همیشگی سازد - بر من چنین القا شد که تنها پناه در این قبیل مشکلات و چاره‌ساز در این معضله‌ها کسی است که منبع علم و فضل بوده و توانایی داوری نیکو میان امور را داشته باشد. او دریای علوم و حقیقت و معدن معارف یقینیه است و از درک شأن او حتی متفکران تیزهوش نیز ناتوان‌اند. دست انسان‌های اهل فضل که خبیر و کامل‌اند و به نفس قدسی و ریاست نیز رسیده‌اند، از نیل به میزان کمالات او کوتاه است. او جامع فضایل و مجمع افاضل، مربی عالمان و پیشوای حکیمان، علامه روزگار و وحید عصر، فرید زمان و در اوج معرفت

است. با ذهنی وقاد و طبعی نقاد تأیید شده و کامل‌ترین نصیب را از فضایل اخلاقی داراست و به مرتبه‌ای عالی در دانش طب نیز دست یافته است. به سبب برخورداری از کمالات نفسانی بر دیگر افراد نوع انسانی برتری یافته و همواره آنان را از فضل خویش بهره‌مند ساخته است. در روزگار او هیچ فردی را نمی‌توان یافت که از وی بی‌نیاز باشد؛ زیرا خداوند او را علمی فراوان و حکمی نافذ عطا کرده است. دریای علمش ژرف است و بر نفع و ضرر رساندن تواناست. او وزیر اعظم و مخدوم، همنشین معظم، خواجه رشید الحق و الدینا و الدین است که خداوند با دوام بخشیدن به روزگار او، عزت اسلام و مسلمانان را افزون گرداند و با بقای دولتش، قواعد دین را تقویت سازد؛ زیرا او عهده‌دار افاده دلایل نقلی است و علم او به معارف عقلیه نیز احاطه کامل دارد» (همدانی، ۷۱۶ق: اوراق ۱۱۴ب-۱۱۵الف).

۳-۵. تقریر درس‌ها و اندیشه‌های خواجه رشیدالدین فضل‌الله

علامه حلی علاوه بر حضور در درس‌های خواجه رشیدالدین، می‌کوشید آرا و اندیشه‌های وی را نیز ثبت و تقریر کند. چنان‌که در مقدمه رساله الجمع، در ادامه عبارات پیش‌گفته، می‌نویسد:

«در آن شب از او دو پرسش دشوار و دو مسئله پیچیده مطرح شد. یکی از آنها درباره وجه جمع میان گفتار پیامبر (ص) و سخن وصی او بود و دیگری به وجه جمع میان دو آیه از قرآن کریم مربوط می‌شد. او نیز به نیکویی به آن پرسش‌ها پاسخ داد و بیانی شایسته و تبیینی کامل ارائه کرد. خداوند بر فضایل او بیفزاید. من در این رساله بر آنم که تبیین‌ها و پاسخ‌های او را تقریر و ثبت کنم» (علامه حلی، ۱۰۷۷ق: برگ ۱۲۲).

این عبارت نشان می‌دهد که علامه حلی تنها به بهره‌گیری از محضر علمی خواجه رشیدالدین بسنده نمی‌کرد، بلکه درصدد ثبت، تدوین و انتقال آرا و پاسخ‌های علمی او نیز بود. از این‌رو، برخی از رسائل و گزارش‌های بر جای مانده از علامه را می‌توان در شمار منابع مهم برای شناخت دیدگاه‌ها و شیوه استدلال خواجه رشیدالدین فضل‌الله به شمار آورد.

۳-۶. نوشتن رساله‌ای مستقل برای گنجاندن در آثار خواجه رشیدالدین فضل‌الله

خواجه رشیدالدین فضل‌الله رساله‌ای در تفسیر آیه شریفه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور: ۳۵) نگاشت. علامه حلی پس از آگاهی از تألیف این تفسیر، رساله‌ای مستقل درباره ماهیت رنگ (لون) و احکام و ویژگی‌های آن به رشته تحریر درآورد. وی در این رساله، به اختصار دیدگاه‌های حکما و

متفکران مسلمان را درباره حقیقت رنگ و مسائل مرتبط با آن گزارش و بررسی کرد و از خواجه رشیدالدین درخواست نمود که آن را به رساله تفسیری خویش ضمیمه سازد. خواجه رشیدالدین این درخواست را پذیرفت و بعدها رساله علامه را در کنار شماری از آثار و رسائل خود در کتاب بیان الحقائق جای داد. افزون بر این، وی در ترجمه فارسی این مجموعه نیز رساله مذکور را همراه با دیگر رسائل کتاب به فارسی برگرداند. این امر نشان‌دهنده توجه و اعتنای خواجه رشیدالدین به این اثر و نیز بیانگر نوعی همکاری علمی میان او و علامه حلی در حوزه مباحث فلسفی و تفسیری است.

۳-۷. گردآوری نقدهای خواجه رشیدالدین فضل‌الله بر آرای متفکران اسلامی

یکی دیگر از شواهد ارادت و احترام علامه حلی به جایگاه علمی خواجه رشیدالدین فضل‌الله را می‌توان در رساله او درباره ماهیت رنگ (لون) و احکام آن مشاهده کرد. علامه تصمیم گرفت این رساله را در هشت مبحث تنظیم کند و در آن، خلاصه‌ای از دیدگاه‌های حکما و متکلمان مسلمان را گرد آورد. نکته درخور توجه آن است که وی در ذیل هر مبحث، اعتراض‌ها و نقدهای خواجه رشیدالدین بر آن آراء را به طور مستقل نقل می‌کند، بی‌آنکه در برابر این انتقادات به دفاع از آرای حکما و متکلمان پردازد.

علامه در مقدمه این رساله این‌گونه می‌نویسد:

«این رساله‌ای است در رنگ و تحقیق ماهیت آن و بیان احکامش. در این رساله خلاصه‌ای از سخنان حکما و متکلمان را آورده‌ام و دیدگاه‌های اهل تحقیق را تبیین کرده‌ام. سپس اعتراض‌های مولای اعظم، هم‌نشین بزرگ و معظّم، وزیر اجل و اکرم، برترین مردم علی‌الاطلاق، رئیس امت به اتفاق همگان، رشید الحق و الملک و الدین را بر آن آرا ضمیمه ساختم» (علامه حلی، ۸۱۱ق: برگ ۹۸).

نمونه‌ای دیگر از توجه ویژه علامه به آرا و نقدهای خواجه رشیدالدین را می‌توان در کتاب کشف الخفاء من کتاب الشفاء مشاهده کرد؛ اثری که علامه در شرح الشفاء ابن‌سینا نگاشته است. وی در این کتاب بیش از ۳۵ بار نام خواجه رشیدالدین فضل‌الله را به صراحت ذکر کرده و از دیدگاه‌های او در شرح و تبیین مباحث الشفاء بهره برده است.

علامه حلی جزء دوم کشف الخفاء من کتاب الشفاء را در ۹ ربیع‌الثانی سال ۷۱۷ق تألیف کرد. وی در این اثر تنها سه بار از استاد خود، خواجه نصیرالدین طوسی، با تعبیر «افضل المتأخرین» یاد کرده

است (علامه حلّی، ۷۲۹ق: ۴۸ و ۱۳۴) و از هیچ شخصیت دیگری نام نبرده است؛ اما در مقابل، در مجموع ۳۵ بار به صراحت از خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی یاد کرده و آرای او را - که غالباً در مخالفت با دیدگاه‌های ابن‌سینا طرح شده‌اند - گزارش کرده است.

علامه در تمامی این موارد، جز در دو موضع، با تعابیری سرشار از احترام از خواجه یاد می‌کند و برای او دعای خیر و نصرت می‌فرستد. این دعاها نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در زمان نگارش این اثر همچنان در قید حیات بوده است (نک: همان: ۱۱، ۱۹، ۲۲، ۳۰، ۳۱، ۴۰، ۴۵، ۵۳، ۵۹، ۶۴، ۶۸، ۷۰، ۷۱، ۷۹، ۸۱، ۸۴، ۹۴، ۹۶، ۱۰۰، ۱۲۲، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۵۷، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۹۳، ۱۹۹، ۲۰۳).

مجموع این شواهد نشان می‌دهد که علامه حلّی نه تنها خواجه رشیدالدین را شخصیتی سیاسی و اداری نمی‌دانست، بلکه او را صاحب‌نظر و مرجعی علمی در مباحث فلسفی و کلامی به شمار می‌آورد و نقدها و دیدگاه‌های وی را شایسته ثبت، نقل و استناد در آثار علمی خود می‌دید.

۴. منزلت علامه حلّی نزد خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی

خواجه رشیدالدین فضل‌الله رابطه‌ای علمی و احترام‌آمیز با علامه حلّی داشت. شواهد متعددی بر این جایگاه و منزلت دلالت می‌کند که برخی از مهم‌ترین آنها در ادامه بررسی می‌شود.

۴-۱. به‌کارگیری تعابیر احترام‌آمیز در وصف فضل و جایگاه علامه حلّی

یکی از روشن‌ترین نشانه‌های احترام‌های خواجه رشیدالدین به علامه حلّی، تعابیر ستایش‌آمیزی است که در آثار خود درباره وی به کار برده است. خواجه در موارد مختلف، از علامه با القاب و اوصافی یاد می‌کند که بیانگر جایگاه برجسته علمی و اجتماعی او در نگاه وی است.

برای نمونه، در یکی از مواضع می‌نویسد:

«مولانا معظّم، ملک الحکماء والعلماء، علّامه العالم، یگانه جهان، جمال الملّة و الدین، ابن المطهّر، زیدت فضائله، که از جمله افاضل و حکمای عصر است» (همدانی، ۱۳۸۶: ۲۲۶).

در موضعی دیگر، از وی با این عبارات یاد می‌کند:

«مولانای معظّم، ملک الحکماء والمشایخ، علّامه العالم، یگانه و دستور ایران، جمال الملّة والدین، ابن المطهّر الحلیّ که بر سرآمده عصر است» (همان: ۳۳۳).

همچنین در جای دیگری می‌نویسد:

«مولانا اعظم، علامه العالم، ملک ملوک الحکماء والعلماء المحققین، شیخ جمال المله والدین، ابن المطهر، ادم الله تعالی معالیه» (همان: ۳۹۴).

این تعابیر، که مشتمل بر القابی همچون «علامه العالم»، «ملک الحکماء والعلماء»، «یگانه جهان» و «بر سرآمده عصر» است، به خوبی نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین علامه حلّی را در شمار برجسته‌ترین عالمان و حکمای روزگار خود می‌دانسته و برای مقام علمی او احترام و اعتباری ویژه قائل بوده است.

۴-۲. پاسخ‌گویی به پرسش‌های علامه حلّی و فخرالمحققین

یکی از شواهد منزلت علمی علامه حلّی نزد خواجه رشیدالدین فضل‌الله، اهتمام خواجه به پاسخ‌گویی مستقیم و تفصیلی به پرسش‌های او در موضوعات مختلف است. علامه در مواردی پرسش‌های علمی و اعتقادی خود را با خواجه در میان می‌گذاشت و خواجه نیز با احترام و فراغت بال به آنها پاسخ می‌داد.

از جمله، خواجه رشیدالدین رساله‌ای درباره فواید زیارت مشاهد و تربت‌های بزرگان نگاشت که منشأ آن پرسش‌های علامه حلّی در این موضوع بود. این گفت‌وگو در اوایل رجب سال ۷۰۹ق، در معیت سلطان محمد خدابنده و در کنار مرقد سلمان فارسی در مدائن صورت گرفت و رساله فواید زیارت در پاسخ به همان پرسش‌ها تألیف شد. خواجه رشیدالدین درباره علت مراجعه علامه به وی برای دریافت پاسخ این مسائل چنین می‌نویسد:

«... به طریق حُسن الظنی که بدین ضعیف، محتاج‌ترین خلایق به رحمت باری - عزّ اسمُه - فضل الله بن ابی الخیر بن عالی المشتهر به رشید الطیب همدانی دارد از او سؤال کرد» (همان: ۳۲۳-۳۴۰).

خواجه رشیدالدین همچنین در اوایل سال ۷۱۰ق به چهار پرسش فخرالمحققین، فرزند علامه حلّی، پاسخ داده است. وی در آغاز نقل سه پرسش نخست، از فخرالمحققین با تعبیر «مولانا المعظم فخر المله و الدین محمد بن الحسن بن المطهر» یاد می‌کند و پیش از نقل پرسش چهارم نیز تعبیر «مولانا فخرالدین ابن المطهر» را به کار می‌برد (همدانی، ۱۰۸۳ق: ۶۶۷، ۶۷۶، ۶۷۸ و ۶۷۹).

این شواهد نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین نه تنها پرسش‌های علمی علامه حلّی را با اهتمام و دقت پاسخ می‌داده، بلکه در مواجهه با وی و خاندان علمی‌اش از تعابیری آکنده از احترام استفاده

می کرده است. چنین برخوردی از جایگاه علمی و اعتبار ویژه‌ای حکایت دارد که علامه حلّی و فرزندش در نگاه خواجه رشیدالدین از آن برخوردار بوده‌اند.

۳-۴. تألیف رساله در پاسخ به پرسش‌های مکتوب علامه حلّی

یکی دیگر از شواهد جایگاه علمی علامه حلّی نزد خواجه رشیدالدین، اهتمام خواجه به پاسخ‌گویی تفصیلی به پرسش‌های مکتوب اوست. پس از آنکه علامه در قالب رساله‌ای مجموعه‌ای از پرسش‌های اعتقادی خود را برای خواجه ارسال کرد، خواجه نیز بی‌درنگ به آنها پاسخ داد و رساله‌ای مستقل در پاسخ به آن پرسش‌ها نگاشت. نکته درخور توجه آن است که وی در پایان رساله، با وجود جایگاه علمی برجسته خود، از علامه درخواست می‌کند که در صورت مشاهده هرگونه خطا یا کاستی در پاسخ‌ها، آن را اصلاح کند. وی می‌نویسد:

«این است آنچه بر فور در جواب سؤالات مذکور در خاطر این ضعیف آمد. توقع به مکارم اخلاق پسندیده آن یگانه چنان دارد که اگر سهوی در قلم آمده باشد و اگر خطائی افتاده باشد، هم اصلاح فرماید کردن. والله أعلم» (همدانی، ۷۱۶ق: برگ ۱۱۸ب).

این عبارت، افزون بر آنکه نشان‌دهنده سرعت و اهتمام خواجه در پاسخ‌گویی به پرسش‌های علامه است، از احترام وی به منزلت علمی علامه نیز حکایت دارد؛ تا آنجا که اصلاح احتمالی پاسخ‌های خویش را به داوری و نظر او واگذار می‌کند.

۴-۴. ثبت اندیشه‌های علامه حلّی و گنجاندن آنها در آثار خود

از دیگر نشانه‌های توجه و احترام خواجه رشیدالدین به جایگاه علمی علامه حلّی، انعکاس آراء و حتی نقل مستقیم سخنان او در آثار خویش است. خواجه در برخی از نوشته‌های خود نه تنها به دیدگاه‌های علامه اشاره کرده، بلکه عبارات او را نیز عیناً نقل کرده است.

نمونه‌ای از این رویکرد را می‌توان در رساله مستقل خواجه درباره حدیث «أنا مدینه العلم و علیّ بابها» مشاهده کرد که امروزه به عنوان پانزدهمین رساله در کتاب بیان الحقائق جای گرفته است. خواجه در شرح انگیزه نگارش این رساله می‌نویسد:

«در روز آدینه بیست و سوم ربیع الآخر سنه عشر و سبعمائه به دارالملک سلطانیه در مسجد جامع، مذکری بر بالای منبر رفته بود ... و در اثنای آن شمه‌ای از کمال عظمت و بزرگی و قطره‌ای از بحار فضل و رحمت امیرالمؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب علیه السلام تقریر می‌کرد. شخصی علاءالدین لقب که از اهل خراسان است و اکثر اوقات از مذکران و واعظان سؤالات کند،

برخاست و از آن مذکر پرسید که رسول - علیه الصلوٰة والسلام - فرموده است: انا مدینه العلم و علیُّ بابها. و مدینه چنان که به در احتیاج دارد، همچنان به دیوار و سقف و زمین احتیاج دارد. چون امیرالمؤمنین در آن مدینه است، پس زمین و سقف و دیوار آن مدینه کدام کسان باشند؟ ... پادشاه اسلام خلد الله ملکه ... اشارت فرمود که معنی این سؤال را به عربی با مولانا اعظم، علامه العالم، ملک ملوک الحکماء والعلماء المحققین، شیخ جمال المله و الدین ابن المطهر آدم الله تعالی معالیه، تقریر کردند تا او در جواب چه می‌گوید. او تقریر کرد که اینجا لفظ مدینه مجاز است و بدان سبب لفظ مدینه اطلاق فرموده است که همچنان که مدینه بر انواع چیزها مشتمل می‌باشد، ذات مطهر رسول صلی الله علیه و آله و سلم نیز بر انواع علوم مشتمل بود. لاجرم فرمود که: انا مدینه العلم. و لفظ باب نیز مجاز است؛ چنان که فواید مدینه از در باشد، فواید علوم نبوی از جهت امیرالمؤمنین علی علیه السلام باشد» (همدانی، ۱۳۸۶: ۳۹۳-۳۹۹).

خواجه رشیدالدین خود به سبب دردی که در پایش وجود داشت، در آن مجلس جمعه حضور نداشت؛ اما چند روز بعد، هنگامی که به حضور سلطان رسید و سلطان نظر او را نیز درباره تفسیر این حدیث جويا شد، ضمن بیان دیدگاه خویش، پاسخ علامه حلی را نیز در رساله خود ثبت و نقل کرد (همان). نقل مستقیم پاسخ علامه و درج آن در اثری مستقل از سوی خواجه رشیدالدین، نشان می‌دهد که وی دیدگاه‌های علامه را شایسته ثبت و انتقال می‌دانسته است. این امر از اعتماد علمی خواجه به آرای علامه و جایگاه برجسته او در منظومه فکری خواجه رشیدالدین حکایت دارد.

۴-۵. ترجمه سخنان و آراء علامه حلی به زبان فارسی

یکی دیگر از جلوه‌های اهتمام و توجه ویژه خواجه رشیدالدین فضل‌الله به اندیشه‌های علامه حلی، ترجمه و انتقال آراء وی به زبان فارسی است. خواجه نه تنها رساله موجز علامه درباره ماهیت رنگ و احکام آن را به فارسی ترجمه کرد و آن را به تفسیر خود بر آیه نور ضمیمه ساخت (همان: ۲۶۶-۲۷۳)، بلکه در موارد دیگری نیز دیدگاه‌های علامه را ترجمه و در آثار خویش منعکس کرد. برخی گزارش‌های رشیدالدین به صراحت نشان می‌دهد که علامه حلی با زبان فارسی آشنایی چندانی نداشته و حتی در دوران حضور خود در ایران و دربار سلطان محمد خدابنده، پرسش‌ها و مباحث علمی را به زبان عربی دریافت و پاسخ می‌داده است. از همین رو، خواجه در شرح یکی از مجالس علمی در سلطانیه می‌نویسد:

«... پادشاه اسلام خلد الله ملکه ... اشارت فرمود که معنی این سؤال را به عربی با مولانا اعظم، علامه العالم، ملک ملوک الحکماء والعلماء المحققین، شیخ جمال المله والدین ابن المطهر آدم الله تعالی معالیه، تقریر کردند تا او در جواب چه می گوید» (همان: ۳۹۴).

خواجه سپس پاسخ علامه را به فارسی ترجمه کرده و در اثر خود چنین آورده است: «او تقریر کرد که اینجا لفظ مدینه مجاز است؛ و بدان سبب لفظ مدینه اطلاق فرموده است که همچنانکه مدینه بر انواع چیزها مشتمل می باشد، ذات مطهر رسول صلی الله علیه و آله و سلم نیز بر انواع علوم مشتمل بود. لاجرم فرمود که: أنا مدینه العلم. و لفظ باب نیز مجاز است؛ چنانکه فواید مدینه از در باشد، فواید علوم نبوی از جهت امیرالمؤمنین علی علیه السلام باشد» (همان). ترجمه آثار و آراء علامه به زبان فارسی از سوی خواجه رشیدالدین، فراتر از یک اقدام زبانی، نقش مهمی در انتقال اندیشه های او به محیط علمی و فرهنگی ایران ایفا کرده است. این در حالی است که بدانیم زبان اصلی گفت و گوهای علمی علامه در دربار ایلخانی عربی بوده است و اهتمام خواجه در ترجمه این مطالب موید آن است که آراء و تحلیل های علامه از منظر او واجد ارزش علمی بوده و وی آنها را شایسته انتشار و بهره برداری در میان فارسی زبانان می دانسته است؛ امری که خود گواهی دیگر بر منزلت علمی علامه حلی در نگاه خواجه رشیدالدین به شمار می آید.

۴-۶. دستور به انعام و مساعدت مالی به علامه حلی در عراق

یکی دیگر از شواهد توجه و احترام خواجه رشیدالدین فضل الله به علامه حلی، توصیه و دستور وی به حمایت مالی از اوست. رشیدالدین در نامه ای خطاب به فرزندش، امیرعلی، حاکم بغداد، ضمن سفارش به «انعام علمای آنانم و فضلالی کرام»، نام شماری از برجسته ترین عالمان روزگار را ذکر کرده است. در میان این افراد، نام شخصیت هایی چون قاضی ناصرالدین بیضاوی، عضدالدین ایجی، عمادالدین (برادر وی)، اصیل الدین فرزند خواجه نصیرالدین طوسی، صدرالدین محمد ترکه، محمد ساعد اصفهانی، صدرجهان بخارایی، قطب الدین شیرازی و نیز علامه حلی به چشم می خورد. بر اساس این نامه، میزان انعام تعیین شده برای علامه حلی دو هزار دینار، یک پوستین فنک و یک مرکوب همراه با زین بوده است (همدانی، ۱۳۵۸: ۶۹-۷۰).

قرار گرفتن نام علامه در کنار برجسته ترین عالمان و متفکران عصر و اختصاص چنین انعامی به وی، نشان می دهد که خواجه رشیدالدین نه تنها برای جایگاه علمی علامه احترام فراوان قائل بوده، بلکه در عمل نیز می کوشیده است از موقعیت و معیشت او حمایت کند. این امر را می توان از جلوه های منزلت اجتماعی و علمی علامه حلی در نگاه خواجه رشیدالدین دانست.

۵. رابطه فخرالمحققین با خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی

فخرالمحققین نیز همچون پدر خود، خواجه رشیدالدین فضل‌الله را شخصیتی برجسته، دانشمند و کم‌نظیر می‌دانست و در آثار خویش بارها از فضل، دانش و توانایی‌های علمی او با تعابیری ستایش‌آمیز یاد کرده است.

وی در وصف خواجه می‌نویسد:

«وجود شریف مولی الموالی، معدن المکارم والمعالی، مخدوم جهانیان، أعدل اهل الزمان، صاحب النفس القدسیة والرئاسة الإنسیة، خلیفه وجود روحانی، قطب عالم انسانی، وزیر الممالک، مدبّر امور العالم، سلطان الوزراء والحکماء فی العالمین، رشید الحقّ والدنیا والدین فضل الله بن أبی الخیر بن عالی أعزّ الله أنصاره و ضاعف اقتداره» (همدانی، ۷۱۶ق: برگ ۸۷الف).

در موضعی دیگر درباره جایگاه علمی خواجه می‌نویسد:

«علوم آن صاحب اعظم را بحری یافتیم که مماثلت و مشابهت آن علوم با دیگران ممکن نبود و مصنّفات و رسایل آن مخدوم أعزّ الله أنصاره دلیل سبق اوست بر اوایل و اواخر. هیچ مشکل بر وی وارد نمی‌شود مگر آنکه جواب آن را چنان که حق اوست بیان می‌فرماید و هیچ مسئله در آن خدمت عرضه نمی‌دارند مگر آنکه آن را با غایت تحقیق و تدقیق تبیین می‌کند و هیچ اعتراضی ایراد نمی‌کنند مگر آنکه بر وجه صواب پاسخ آن را می‌گوید» (همان).

فخرالمحققین در ادامه، با شگفتی از توانایی علمی خواجه در کنار اشتغالات گسترده سیاسی و اداری او، می‌نویسد:

«چون بیشترین اوقات آن مخدوم به تدبیر مصالح مُلک مشغول می‌باشد، بغایت متعجب ماندم تا خود چگونه او را چنین تحقیقات و چندین تدقیقات بی‌تأمل و فکر دست می‌دهد. از احوال او متفحص گشته معلوم کردم و محقق دانستم که علوم او از قبیل علوم آنان است که مؤید باشند به نفس قدسی و عنایات ربانی و علوم کسبی ایشان فطری‌القیاس باشد و به کسب جدید محتاج نه؛ و آن مخدوم از جمله آن کسانی است که حق تعالی در حق ایشان فرموده است: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (همان).

این تعابیر نشان می‌دهد که فخرالمحققین، خواجه رشیدالدین را صرفاً یک وزیر کاردان یا حامی سیاسی دانشمندان نمی‌دانسته، بلکه او را عالمی صاحب‌نظر، برخوردار از دانشی کم‌نظیر و واجد نوعی تأیید و موهبت الهی در عرصه علم و حکمت به شمار می‌آورده است. از این‌رو، بررسی جلوه‌های مختلف ارتباط علمی و فکری فخرالمحققین با خواجه رشیدالدین می‌تواند ابعاد تازه‌ای از

جایگاه علمی خواجه در میان عالمان شیعه عصر ایلخانی را آشکار سازد. نمونه‌هایی از این ارتباط و علاقه را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد:

۵-۱. ارسال رساله و طرح پرسش از خواجه

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های ارتباط علمی فخرالمحققین با خواجه رشیدالدین فضل‌الله، طرح پرسش‌های علمی و درخواست پاسخ از وی است. فخرالمحققین در نامه‌ای، شش پرسش خود در حوزه علوم طبیعی را برای خواجه ارسال کرد و از او خواست که دیدگاه خویش را درباره آنها بیان کند. نحوه خطاب و تعبیری که وی در این نامه به کار برده، به خوبی نشان‌دهنده جایگاه علمی والای خواجه در نظر اوست.

فخرالمحققین در مقدمه این نامه می‌نویسد:

«چون بعد از تفحص حال بر این موجب یافتم، اختیار ملازمت آن حضرت با رفعت کردم تا به اغتراف از بحار افکار مخدومی و اقتباس از سوی طبع انوار رأی جهان‌آرای مشرف گردم و مسئله چند که بر من مشکل بود عرضه داشتم و جمله را چندان که حق آن بود جواب فرمود و داد. و در این وقت شش مسئله مشکل که میان حکما و متکلمان مختلف‌فیه است و حجت‌ها از هر دو جانب متمانع، بر این اوراق ثبت کرده بر آن حضرت عالی‌ه عرضه می‌دارد تا به نظر مبارک مشرف فرموده، جواب آن را بیان فرماید. توقع از مراحم مولوی چنان است که به جواب سؤال بنده مخلص و هواخواه خالص این اوراق موشح گردد به آنچه خاطر شریف آن مخدوم اقتضا کند، چه آن از فیض الهی و انوار ربّانی باشد، چنان که رسول علیه الصلوة والسلام فرموده که: "إِنَّ اللَّهَ يَتَكَلَّمُ عَلَى لِسَانِ عَبْدِهِ" (همان).

این عبارات نشان می‌دهد که فخرالمحققین، خواجه رشیدالدین را مرجعی علمی برای حل مسائل دشوار و مورد اختلاف میان حکما و متکلمان می‌دانسته است. همچنین تعبیراتی چون «اغتراف از بحار افکار مخدومی»، «انوار رأی جهان‌آرا»، «فیض الهی» و «انوار ربّانی» بیانگر میزان احترام و اعتمادی است که وی نسبت به دانش و قدرت تحلیل خواجه داشته است.

افزون بر این، تصریح فخرالمحققین به اینکه پیش‌تر نیز مسائل دشوار خود را با خواجه در میان گذاشته و پاسخ‌های قانع‌کننده دریافت کرده بود، نشان می‌دهد که مراجعه به خواجه برای حل معضلات علمی، امری موردی و اتفاقی نبوده، بلکه بخشی از یک ارتباط علمی مستمر میان آن دو به شمار می‌آمده است. از این رو، این مکاتبه را می‌توان یکی از روشن‌ترین شواهد بر جایگاه علمی خواجه رشیدالدین در نگاه فخرالمحققین دانست.

۵-۲. ارسال پرسش‌های عالمان دیگر بلاد برای خواجه و استعلام پاسخ آنها

یکی دیگر از شواهد جایگاه علمی خواجه رشیدالدین فضل‌الله در نگاه فخرالمحققین، ارجاع پرسش‌های علمی دیگر عالمان به وی و درخواست پاسخ از اوست. پس از آنکه گروهی از فضلاء استرآباد طی نامه‌ای چهار پرسش علمی خود را برای فخرالمحققین ارسال کردند و از او پاسخ خواستند، وی با وجود توانایی علمی خود ترجیح داد پاسخ این مسائل را از خواجه رشیدالدین جویا شود و داوری نهایی را به او واگذارد.

فخرالمحققین در نامه‌ای که به همین منظور برای خواجه نگاشته، چنین می‌نویسد: «أما بعد، سید امام علامه فخر آل طه و یس، سید الطالبین فخر الملة والدین الحسن العلوی الحسینی الاسترآبادی ادام الله آیامه و حرس مجده و إنعامه و جمع أفاضل آنجا سؤال کرده‌اند از این بنده محمد بن الحسن بن المطهر از مسائل مشکله و نکات معضله که متقدمان علما در آن خلاف کرده‌اند و جمهور محققان در آن متحیرند. و در حالت ورود آن سؤالات به این بنده ملازم جناب وزارت‌مآب، مخدوم جهانیان، صاحب قران، کیهف علمای عالم، مفرع اوحد فضلاء بنی‌آدم، المؤید بالنفس القدسیه، المتعین به الرئاسة الإنسیه، أفضل المحققین علی الإطلاق، أكمل المدققین بالاتفاق، ناشر العدل والإحسان، باسط الأمن والأمان، وزیر الممالک، خواجه رشید الحق والدنیا والدین، أعز الله أنصاره و ضاعف اقتداره، بودم تا استفادت کنم از آن درر افکار و اقتباس نمایم از آن سواطع انوار؛ چه علوم آن مخدوم به فیض الهی و الهام ربّانی مستفاد بود، نه مستفاد از اساتذہ و کتب. و هر کس که علوم او چنین باشد، تمامت علوم نظری به نسبت با او از قبیل علوم نظری القیاس بود، غیر محتاج به تجشّم و کسب جدید. آن سؤالات را عرضه کردم بر رأی جهان‌آرای او تا من بنده مستفید شوم و تحقیق حق را در آن به تحفه فرستم پیش سائل به مازندان. مسؤل از انعام عام مخدومی آنکه آن را مطالعه فرموده، به جواب مشرف فرماید تا موجب ثواب جزیل و ثنای جمیل گردد» (همدانی، ۷۱۶ق: برگ ۱۰۴ ب).

این نامه به خوبی نشان می‌دهد که فخرالمحققین خواجه رشیدالدین را مرجعی علمی برای حل مسائل دشوار و مورد اختلاف میان عالمان می‌دانسته است. همچنین تعابیر گسترده و ستایش‌آمیزی که وی در وصف خواجه به کار برده، بیانگر اعتقاد او به برتری علمی، دقت نظر و توانایی کم‌نظیر خواجه در حل معضلات علمی و فکری است. از این رو، ارجاع پرسش‌های فضلاء استرآباد به خواجه را می‌توان نمونه‌ای روشن از اعتماد علمی فخرالمحققین به دانش و داوری علمی وی دانست.

۵-۳. رابطه خواجه رشیدالدین با فخرالمحققین

چنان که پیش‌تر گذشت، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی همواره با احترام و تکریم از فخرالمحققین یاد می‌کرد و در مکاتبات و نوشته‌های خود، تعابیری آکنده از ستایش درباره او به کار می‌برد. افزون بر این، خواجه با گشاده‌رویی و اهتمام علمی به پرسش‌های فخرالمحققین پاسخ می‌داد و در مباحث علمی با وی وارد گفت‌وگو می‌شد.

از جمله، خواجه رشیدالدین طی رساله‌ای مستقل به شش پرسش فخرالمحققین پاسخ گفته است (همان: اوراق ۱۲۱ب-۱۳۶الف). همچنین وی در نامه‌ای دیگر، پاسخ پرسش‌های فضلالی استرآباد را نگاشت؛ پرسش‌هایی که در ابتدا از فخرالمحققین خواسته شده بود، اما او ترجیح داده بود پاسخ آنها را از خواجه رشیدالدین استعلام کند.

یکی از مهم‌ترین شواهد منزلت فخرالمحققین نزد خواجه رشیدالدین را می‌توان در القاب و تعابیر ستایش‌آمیزی مشاهده کرد که خواجه در پاسخ به نامه‌ها و رسائل وی به کار برده است. برای نمونه، او در موارد مختلف از فخرالمحققین با عناوین زیر یاد می‌کند:

- «مولانای معظّم فخر الملمّة والدّین ابن المطهر» (همان: اوراق ۸۸ب و ۱۰۴الف).
- «مولانای معظّم أفضل العرب والعجم فخر الملمّة والدّین ابن المطهر» (همان: اوراق ۹۵الف و ۹۶الف).
- «مولانای معظّم قدوة أفاضل العرب والعجم فخر الملمّة والدّین ابن المطهر» (همان: اوراق ۱۰۱ب و ۱۰۳الف).

این تعابیر نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین، فخرالمحققین را از برجسته‌ترین عالمان روزگار خود می‌دانسته و برای جایگاه علمی او احترام و اعتباری ویژه قائل بوده است. کاربرد القابی همچون «أفضل العرب والعجم» و «قدوة أفاضل العرب والعجم» فراتر از تعارفات رایج مکاتبات علمی آن عصر است و از منزلت ممتاز فخرالمحققین در نگاه خواجه حکایت دارد.

نتایج پژوهش

پژوهش حاضر نشان داد که رابطه میان خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، علامه حلی و فخرالمحققین را نمی‌توان صرفاً در چارچوب مناسبات سیاسی و درباری عصر ایلخانی تحلیل کرد. اگرچه حضور علامه حلی و فرزندش در دربار سلطان محمد خدابنده زمینه‌آشنایی و معاشرت آنان

با خواجه رشیدالدین را فراهم آورد، اما شواهد موجود به روشنی نشان می‌دهد که این ارتباط ماهیتی عمیقاً علمی و فکری داشته و فراتر از روابط متعارف میان یک وزیر و عالمان دینی بوده است. بررسی آثار، مکاتبات و رسائل بر جای مانده از این سه شخصیت نشان می‌دهد که علامه حلّی و فخرالمحققین، خواجه رشیدالدین را نه صرفاً یک سیاستمدار دانش‌دوست، بلکه عالمی صاحب‌نظر، متفکری ژرف‌اندیش و مرجعی علمی در مسائل پیچیده کلامی، فلسفی، تفسیری و طبیعی می‌دانسته‌اند. مراجعه مکرر آنان به خواجه برای حل مسائل علمی، ارسال پرسش‌های دشوار و مورد اختلاف برای وی، درخواست داوری او در مباحث نظری، حضور در مجالس علمی او، ثبت و تقریر دیدگاه‌هایش، گردآوری و نقل انتقادات او بر آرای متفکران مسلمان و حتی نگارش رساله‌ای مستقل برای الحاق به آثار وی، شواهدی است که از اعتماد علمی گسترده آنان به خواجه رشیدالدین حکایت دارد. این شواهد نشان می‌دهد که خواجه در نگاه علامه و فخرالمحققین از جایگاهی برخوردار بوده که فراتر از یک حامی سیاسی یا وزیر مقتدر قرار می‌گرفته است.

در مقابل، خواجه رشیدالدین نیز احترام و اعتماد علمی کم‌نظیری نسبت به علامه حلّی و فخرالمحققین ابراز می‌کرد. کاربرد مکرر القاب ممتاز و تعابیر ستایش‌آمیز درباره آنان، اهتمام به پاسخ‌گویی تفصیلی به پرسش‌هایشان، نقل و ترجمه آرای علامه در آثار خود، ثبت پاسخ‌های وی در رسائل مستقل و حمایت‌های مالی از علامه حلّی، همگی نشان می‌دهد که خواجه این دو شخصیت را در شمار برجسته‌ترین عالمان عصر خود می‌دانسته و برای آرای آنان اعتباری ویژه قائل بوده است.

از این‌رو، مهم‌ترین نتیجه این پژوهش آن است که تصویر رایج از خواجه رشیدالدین فضل‌الله به عنوان یک وزیر کاردان، مدیر سیاسی موفق و حامی دانشمندان، تصویری کامل از شخصیت او به دست نمی‌دهد. شواهد ارائه‌شده در این پژوهش نشان می‌دهد که خواجه در محیط علمی عصر ایلخانی نیز از جایگاهی ممتاز برخوردار بوده و نزد برجسته‌ترین متفکران شیعه آن روزگار به عنوان دانشمندی محقق، صاحب‌رأی و برخوردار از مرجعیت علمی شناخته می‌شده است. به بیان دیگر، رابطه علامه حلّی و فخرالمحققین با خواجه رشیدالدین، رابطه یک عالم با یک حامی سیاسی نبود؛ بلکه رابطه سه شخصیت علمی بود که در عین تفاوت‌های مذهبی، یکدیگر را شایسته بهره‌گیری علمی، نقد و گفت‌وگو می‌دانستند.

یافته دیگر این پژوهش آن است که فضای علمی عصر ایلخانی، دست‌کم در میان بخشی از نخبگان فکری آن دوره، بیش از آنکه تحت تأثیر مرزبندی‌های مذهبی قرار داشته باشد، بر پایه

اعتبار علمی و فضیلت دانشی استوار بوده است. روابط میان خواجه رشیدالدین، علامه حلّی و فخرالمحققین نشان می‌دهد که اختلاف مذهبی نه تنها مانع تعامل علمی آنان نشد، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری شبکه‌ای از گفت‌وگو، نقد، آموزش و همکاری علمی گردید. از این منظر، مطالعه این روابط می‌تواند در بازخوانی تاریخ مناسبات علمی شیعه و سنی در دوره ایلخانی و نیز در ارزیابی جایگاه واقعی خواجه رشیدالدین فضل‌الله در تاریخ اندیشه اسلامی، افق‌های تازه‌ای بگشاید. بر این اساس، می‌توان خواجه رشیدالدین فضل‌الله را نه فقط یکی از بزرگ‌ترین رجال سیاسی عصر ایلخانی، بلکه یکی از چهره‌های اثرگذار حیات علمی و فکری جهان اسلام در سده هشتم هجری دانست؛ شخصیتی که اعتبار علمی او نه تنها در آثار و تألیفاتش، بلکه در داوری و ارزیابی برجسته‌ترین عالمان معاصر وی نیز به روشنی انعکاس یافته است.

منابع و مطالعات

ابن بطوطه. (بی‌تا). *رحلة ابن بطوطه المسماة النظائر في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار*. بیروت: دار الشروق العربی.

ابن حجر عسقلانی. (۱۳۹۰ق). *لسان المیزان*. بیروت: مؤسسه الأعلمی.

ابن حجر عسقلانی. (۱۳۹۲ق). *الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة* (ج ۴). حیدرآباد، هند: مجلس دائرة المعارف العثمانیة.

اعظمی، فریبا، پرگاری، صالح، پورآرین، فؤاد، و رازنهان، محمدحسن. (۱۴۰۳). *واکاوی عناصر و مؤلفه‌های هویت ایرانی در زبده التواریخ حافظ ابرو*. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۸، شماره ۳۵، ص ۱-۲۵.

https://jhr.usb.ac.ir/article_8669_04814d3f321dff091db239805f6b7d8c.p
[df DOI: 10.22111/jhr.2024.48525.3688](https://doi.org/10.22111/jhr.2024.48525.3688)

افندی، عبدالله بن عیسی بیگ. (بی‌تا). *ریاض العلماء*. تهران: مطبعة الخیام.

اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۶۴ش). *تاریخ مغول در ایران*. تهران: امیرکبیر.

الویری، محسن. (۱۳۹۱). *زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

املی، سید محسن امین. (۱۴۰۳ق). *أعیان الشیعة*. بیروت: دارالتعارف.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰ش). *حبیب السیر*. تهران: خیام.

خوانساری، محمدباقر. (۱۳۹۰ش). *روضات الجنات*. قم: اسماعیلیان.
 دهقان نژاد، امیر، فولادی، فضل‌الله، و رحمتی، محسن. (۱۴۰۱). *مناسبات علمی ایران دوره ایلیخانی
 با دیگر ملل و مناطق*. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۶، شماره ۳۱، ص ۲۶۷-
 ۲۹۷.

https://jhr.usb.ac.ir/article_6907_a9144a8e7c10cd70055798745873704d.pdf
 DOI: 10.22111/jhr.2022.35766.2928

شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین. (۱۳۶۵ش). *مجالس المؤمنین*. تهران: اسلامیه.
 طباطبایی، سید عبدالعزیز. (بی‌تا). *مکتبه العلامة الحلی*. قم: مرکز آل‌البيت لإحياء التراث.
 وصّاف الحضرة، عبدالله بن فضل‌الله. (۱۲۶۹ق). *تاریخ وصّاف*. بمبئی: چاپ سنگی.
 قاشانی، عبدالله بن محمد. (۱۳۴۸ش). *تاریخ الجایتو*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 مرتضوی، منوچهر. (۱۳۸۵ش). *مسائل عصر ایلیخانان*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
 مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
 مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۱۸ق). *السلوک لمعرفة دول الملوك*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
 موسوی، سیدهاشم، و پورمحمدی املشی، نصرالله. (۱۴۰۱). *نگرشی بر تعامل/تقارب تشیع و تصوف
 در ایران قرن هشتم هجری*. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۶، شماره ۳۰، ص
 ۴۷۲-۵۰۴.

[https://jhr.usb.ac.ir/article_6285_daa956c4c56ffb0e311159711adeaf37.p
 df](https://jhr.usb.ac.ir/article_6285_daa956c4c56ffb0e311159711adeaf37.pdf) Doi. 10.22111/jhr.2021.38362.3125

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۵۸ش). *سوانح الأفكار*. تهران: دانشگاه تهران.
 همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۶ش). *بیان الحقایق*. تهران: میراث مکتوب.

نسخه‌های خطی

علامه حلی، حسن بن یوسف. (۷۲۹ق). *کشف الخفاء من کتاب الشفاء*. نسخه خطی، کتابخانه
 چستربیتی، ایرلند، شماره ۲۶۰۳.

علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۸۱۱ق). *رسالة فی اللون و تحقیق ماهیته*. نسخه خطی، کتابخانه فاتح، استانبول، شماره ۵۳۸۰.

علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۰۷۷ق). *رسالة فی جواب السؤل عن قوله تعالی «ولو علم الله فیهم خیراً لأسمعهم*. «...نسخه خطی، کتابخانه مسجد گوهرشاد، مشهد، شماره ۹۲۷.

علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۰۷۷ق). *رسالة الجمع بین کلام النبی وقول الوصی والجمع بین آیتین من کتاب العزیز*. نسخه خطی، مسجد گوهرشاد، مشهد.

همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۷۱۶ق). *الأسئلة والأجوبة*. نسخه خطی، کتابخانه آیاصوفیا، شماره ۲۱۸۰.